

Абдыракманов С.

БЕЛЕК СОЛТОНОВЕВ – ӨМҮР ӨРҮШҮ

Абдыракманов С.

БЕЛЕК СОЛТОНОВЕВ И ЕГО СУДЬБА

S. Abdyrakmanov

BELEK SOLTONOVYEV AND HIS FATE

УДК: 301.131.8

Макалa кыргыздын эң алгачкы этнограф-тарыхчысы болгон Белек Солтонкелди уулу Солтоноевдин өмүр-таржымалына, инсан жана илимпоз катары калыптануусуна багышталган. Эскиче жана жаңыча кат тааныган, орус тилиндеги жазылган кыргыздар жана Орто Азия калктары боюнча маалымат берген монографияларды түп нускасында окуй билген илим адамынын кыргыз тарых илиминин калыптануусу боюнча кошкон салымы нар көтөргүс. Анын эмгектериндеги калктардын жашоо тиричилигине өзөк болгон тарых, санжыра, каада-салт, үрп адат жана башка калтырган мурастары өз өзүнчө тереңдетип изилдөөгө негиз болот. Замандаштарыбыз бул эмгектерге кайрылууда ошол өз кезегиндеги туташ сабатсыздыктын туткунундагы элдин социалдык абалын эске алуусу зарыл. Б.Солтоноевдин өз учурундагы жазган илимий эмгеги кыргыз тарыхы жана этнографиясы боюнча жазылган эң алгачкы фундаменталдуу эмгек катары кабыл алууга болот. Мындан сырткары, илимпоздун тарыхый булактарды кылдаттык менен колдоно билгендиги, жеке өз тарабынан жыйналган этнографиялык маалыматтар илим үчүн көөнөргүс булак болуп кала берери ырас.

Негизги сөздөр: Белек Солтоноев, кыргыздар, санжыра, тарых, этнография, Алтай, Енисей.

Данная статья посвящена биографии и к исследованию одного из основателей исторической и этнографической науки в Кыргызстане, учёному Белек Солтоноеву. Роль и место Б.Солтоноева в формировании и развитии кыргызской исторической науки огромное. Его труды по этнической истории и генеологии кыргызов, углубленные исследования по традиционным и национальным играм являются одним из фундаментальных трудов того времени. При исследовании и оценки конкретных исторических явлений того времени, следует принимать во внимание социальное положение и безграмотность населения тех времен. Историк нового взгляда умел писать и читать арабграфические книги и источники. При написании книг учёный использовал различные источники, освоил русский язык и цитировал исследования русских учёных того времени. Труды выдающегося учёного по истории и этнографии кыргызов являются фундаментальными исследованиями в кыргызоведении. Кроме того учёный умело использовал различные письменные и устные источники (фольклор и родословные), и эти данные будут важными источниками для будущих исследований.

Ключевые слова: Белек Солтоноев, кыргызы, родословная, история, этнография, Алтай, Енисей.

This article is devoted to the biography and to research one of the founders of historical and ethnographic science in Kyrgyzstan, the scientist Belek Soltonoev. The role and place of B.Soltonoev in the formation and development of Kyrgyz histo-

rical science is enormous. His works on the ethnic history and genealogy of Kyrgyz, in-depth research on traditional and national games are one of the fundamental works of that time. When researching and evaluating specific historical phenomena of the time, one should take into account the social situation and without the literacy of the population of those times. The historian of the new view was able to write and read Arabic books and sources. When writing books, the scientist used various sources, mastered the Russian language, and quoted research by Russian scientists of the time. The works of an outstanding scholar on the history and ethnography of Kyrgyz are fundamental studies in Kyrgyz studies. In addition, the scientist skillfully used various written and oral sources (folklore and pedigrees), and these data will be important sources for future research.

Key words: Belek Soltonoev, Kyrgyz, genealogy, history, ethnography, Altai, Yenisei.

Кыргыз тагдырында XIX акыры XX кылымдын башатында мукурап жанчылып турган учур болгондуктан негизинен тарых турмак, кара жанды калкалоонун амалында сырттан келген келгиндердин эшигин сагалаган учур болгондугу кечээги чындык. Мына ошондой чалкеш замандын запкысына туруштук берип, кыргыз тарыхын профессионалдык көз карашта, салттуу илим менен санжыралык баалуулуктарды айкалыштыра иликтөө аракетин жасап, кыргыз тарыхынын пайдубалын түптөгөн, алтымыш жылдык өмүрүнүн 43 жылын илимге арнаган Белек Солтонкелди уулу 1878-жылы Чоң-Кемин өрөөнүндөгү кадимки кан Жантай конуш кылган айылда жарык дүйнөгө келген. Бул учурда Россия империясы жалпы Борбордук Азияны, анын бир өңүрү болгон бүгүнкү Кыргызстандын жалпы аймагына кожоюнчулук кылып, орусташтыруу саясаты өктөм жүргүзүлө баштаган. Негизги дитин тарыхка арнап, анын оор жүгүн көтөрүүгө батынбаса XIX-XX кылымдын кыргыз агартуучу интеллигенциясынын катарында жазма акын катары да өз ордун табары шексиз болгон өнөр инсаны кыргыздын Сарбагыш уруусундагы Жантай уругунун Аюуке тукумунан. Ал өзүнүн таштак тагдырынын башаты тууралуу:

«Атадан эне ичинде калдым жетим,
Арманым көп көрбөдүм ата бетин.
Эне ичинде калыпмын алты айлык,
Ал себептен ичимде тоодой дартым.
Берип кеткен атанын белеги деп
Ат коюптур алынча жыйылган көп.
Жетим болуп атасыз абал баштан,
Запкы жеген ар кимден кордугум көп.

Жетим бала болгон соң көрүнгөндүн,

Жаш чагымда көрсөткөн зордугу көп...» - деп учкай белгилеп өткөнү бар [1, 116-б.]. Эгерде Белек Солтонгелди уулунун көкүрөгүндө угуттуу дымагы болбосо, ошол тынчтык бербей алдыга, илим-билимге умтулбаса жалчылыктан башы көтөрүлбөгөн заманынын шор маңдай бечараларынын катарын толуктамагы анык болгон. Ага мисал:

“Мен келдим жети жаштан сегизиме
Жолуктум илим дайра деңизине.
Тойгончо илим суудан иче албадым
Чалындым алиппенин лебизине.

Молдого окуткун деп качып бардым
Каламын теңтуштан деп шашып бардым.
Бүткөрүп алиппени төрт саатта,
Анан соң аптиекти ачып көрдүм...

Алып барды Солтоной тогузумда
Масловский оруска ошол жазда.
Чолпон-Ата жеринде бекетчи экен,
Алыш бериш кылышкан эң башында.

Эл жайлоого чыгаарда алып барды
Окутам деп бекетчи алып калды.
Үч ай жүрдүм каз айдап, музоо багып,
Азбукадан окутуп сынак алды.

Алып барды күзүндө Караколго,
Азап тартып машакат кара жолдо.
Үч ай, төрт ай орусча окуган соң
Чыктың деген буйрукту алдым колго.

Биздин улук ал кезде Бишкек турган
Жат дубандан окушка жок деп мыйзам.
Ошон үчүн окуштан чыгарыптыр
Арыз беришке жаш бала келбей чамам.

Үйгө келип мал бактым төрт-беш жылы
Орок оруп, чөп отоп оокат камы.
Он бешимде үйүмдөн качтым дагы
Орусчаны Бишкектен окуганы...” [2, 35-36-бб.].

Болочок илимпоздун көр оокат үчүн темселеп убакыт өткөрбөй сабатсыздыгын жоюп, бала күнүнөн оокаттуу орус көпөсүнүн оту менен кирип күлү менен чыгып кызмат кылып тил үйрөнүп, билимдүүлүккө умтулушу, турмуштун оордугуна карабай орус тамгасы менен араб арибин бирдей өздөштүргөндүгү кыргыз тарыхы үчүн чоң олжо болоору учурунда байкалбаса деле керек.

«Солтоноев Белек Солтонкелди уулу кыргыздын туңгуч агартуучусу, тарыхчы-этнографы, акыны, адабиятчысы, таанымал мамлекеттик ишмери. 7-8 жашында кат тааныган болочок илимпоз оокаттуу оруска жалданып, бат эле орус тилин, кирилица алфавитин үйрөнүп алган. Үч ай орус мектебинде билим алып, кийинчерээк 1888-1890-жылдары окуусун ошол учурдагы эң алдынкы окуу жай болгон Пишпектеги багбандарды даярдоочу кыргыз мектебинен уланткан. Эки жылдык окуудан соң, 1890-жылдан тартып ал кыргыз тарыхына, этнографиясына, элдик

оозеки чыгармаларга кызыга баштайт. Илимге ынтызарланган зирек бала санжыра, уламыш, болумуштарды кызыгып угуп, ошол учурдагы белгилүү болуп калган орус жана араб графикасындагы тарыхый чыгармалар менен тааныша баштайт...” [3, 114-115-бб.].

Башкасын айтпаганда эле, кыргыздардын сооданын удулун билбеген энөөлүгүнөн пайдаланып эсирип, түпкүлүктүү жер ээси болгон улутту тарыхы жок жарым жапайы катары шылдыңга алган дүкөнчү, өзбек соодагердин “бул сенин тарыхың эмес” деп келекелегенине ыза болуп, намыстуу уул катары улут түркүгүн бекемдөөгө бел байлап, өспүрүмдүк дымагы менен Белек Солтонкелди уулунун ушул улуу ишке аттангандыгы ошол учур эле эмес, азыркы жана кийинки муундардын да акыл азыгына айланып олтурат.

Белек Солтоноев илим изилдөө, эл арасынан маалыматтарды чогултуу менен эле алектенбестен өз учурунун саясий иштерине аралашкан жетекчи, карапайым элдин намысын талашып, бай-манапта менен эрездешкен лидер болгон. Тагыраак айтканда, учурунун билимдүү, активдүү инсаны катары Кемин өрөөнүндөгү Атаке болуштугуна болгон шайлоодо жеңишке жетишип, эл башкарган. Мына ошол болуш болуп иштеп жаткан учурунда 1916-жылдагы Улуттук боштондук күрөшү башталган. Кызык жери ал көтөрүлүштүн алгачкы күндөрүндө эле падышалык бийликтин атынан башкарган өкүлдөрдүн, оторчулардын жергиликтүү элдерди эзүүсүнө каршы күрөшкө катышууга, тагдыры таразага түшкөн караламандын катарында болууну чечкен.

Ал тууралуу Белек Солтонкелди уулу: «...Мен ушул күнү (7-август, 1916-жыл С.А.) мойнумдагы Никелейдин изнагин (знагын, белгисин О.С.) үзүп ыргытып жиберип, жанымдагы бечетин таштап жана кенсилер (канцеляр О.С.) кагазын сууга салып, кедей, дыйкан букарага кошулуп көтөрүлүшкө кириштим, бирок пристап аскер менен келип, Желарык, Бөрүбайдагы көтөрүлгөн кыргызды кубалаптыр, эми Чоңкеминге келип бузукту басат экен деген сөздү угуп, кокустан келип калса, билдирбегеним үчүн мени аттырып жиберет экен деп зайавление жазып Байалы деген жигитти жибердим. Ал кайтадан келбеди, аны Акбекет Пейтиропкалык (Петровкалык го О.С.) крестьяндары тарабынан өлтүрүлгөнү кийин маалым болду. Карыган киши жиберелик десек, мени эмне кылмак эле деп кайраттанып болбостон жүрүп кетти» [4, 98-99-бб.].

Ошол учурду учурдай, эч кандай жымсалдабастан, өз көзү менен көргөн, замандаштарынан уккан маалыматтарды чыпчыргасын коротпой жазып калтыргандыгы анын тарых бөксөсүн толтурчу баалуулугу. Тек гана “түркөй, караңгы, жарым жапайы” элдин, сөөлөттүү, дөөлөт ээлерине болгон каршылыгы, анын айынан бөөдө кыргынга учурап, тентиген сыяктуудай түшүндүрүлгөн бул кандуу кыргынды окуган акыл эстүү ар бир муун өз чечимин чыгара берери шексиз. Белек Солтоноевдей көкүрөгү ачык билимдүү, орустун кыялын, мүдөөсүн билген жетекчи-

лери, мезгилдин күрөө тамырын кармаган адамдары бар үчүн сарбагыштардын бир канаты кары-картан, кыз-келин, жаш балдарды алдыга жөнөтүп, карылуулары орус оторчуларынын регулярдуу армиясына ит уруш салып, каршылык көрсөтүп, элин ээрчитип көп чыгымга учурабай Турпан багытына ашуулар бекиле электе ооп кетишкен.

«... 9-сентябрда 80 чамалы киши Беделди ашып кечинде Көгиримди аша турган кең жылгага кондук, биздин көчтөн мурун баралы деген максатыбыз; Биринчиден жерин чалуу, экинчиден Кытайдын улугуна сүйлөшүү эле. Беделди ашканыбызда белде жана Ортокароолдо Кытайдын кароолу жок экен. Ооздогу кашаттын башында карыган бир кытай кароолчу бар экен, 10-сентябрда ал кытайга азмаз акча берип өтүк. Бизден бурун сарбагыш кыргызынан эч ким ашпаган. Бугу, сайактан ашкандары бар экен. 10-сентябрда көч Беделди ашып конуптур.

11-сентябрда биз Жамансуудагы бир чериктин үйүндө түштөнүп жатсак Турпандагы Анбалдын жигити келип “Сиздерди Анбал чакырды” деп, эт жеген соң мени, Балыкчы Боромбаевти, Токтосопу Сарбозовту алып барып Турпандагы чериктин болушуна кондуктурду, эртең менен Балыкчы Боромбаев базарга кетип, Токтосопу менен мени жигит менен болуш, Анбалдын кенселерине алып барды. Кенселерин Жамыл дейт экен. Биз эшиктен киргенде Кызылбараң бөз менен эшигин каптаган үйдүн алдына чоң, бети жабык 40 чамасында бир кытай чыга келди, артынан 15 чамалы кытайдын улуктары ээрчип чыкты. Бизди кулдук ургун деп жүгүнттү. Бир уйгурду чыкырып алып тилмеч кылды, ошондо астына келген кытай “Силер ким болосуңар, мунда эмне үчүн келдинер?” - деп добушун кагуу чыгарып сурады. Мен “Биз кыргыз деген элбиз, орустун букарасы элди, орус өкүмөтү мурун жерибизди алды эле, эми эр бүлөңөр кызматка салдатка барасыңар деди. Биз барбайбыз десек улуктары камап өлтүрө баштаган соң, чыдай албай көтөрүлдүк, начар букара болгонубуз үчүн жабдыктуу аскер бизди басып, өзүбүздү айосуз кырып, мал, мүлкүбүздү талап алгандыктан жанды куткармак үчүн мемлекти – сиздерге баш пааналап, жанды куткаралы деп эл журтубуз менен качып, биз көч алдынан сизге жолугуп, жериңизге турууга уруксат сурап тиленип келдик” - дегенде, байакы чоң кытай (кийин сурасак, ал Аксуунун дотайы – экен): “Биз орус падышасы менен элбиз, силерди мунда келтирбейбиз” деди. Менден мурун жанымдагы жолдошум Токтосопу “Катын, бала, эл, журт ачкадан кырылып бара жатат, мал арыгынан өлүп жатат, тоо суук болду, казак-орус элдин артынан кууп, кырып келе жатат, бизге райым кылыңыз, жериңизге өтүшкө уруксат кылыңыз” - дегенде, өздөрүнчө бир аз сүйлөшө калып, “андай болсо тоо арасына тургула, калаага опурап келбегиле, мунда орустун Кашкардагы консулу тарабынан койулган аксакалдары бар, аларга көрүнүп калсаңар кармап алат, Байагы күнү Турмамбет Чекиров деген кыргызды кармап кетти” - деди. “Биз ыраазыбыз, жакшы болот” деп кулдук

уруп турдук эле, алар үйүнө басты. Бизди кайткыла деди. Биз дагы кулдук уруп жөнөдүк. Кытайдан Жамансуудагы жолдошторубузга келсек, 3-4 кишиден башкасы Кытай кармайт экен деп качып кетиптир, ушул күнү, 12-сентябрда, кайта келип Беделдин оозуна кондук...”(караңыз: Сооронов, 70-72)

Бул ошол учурдагы тарыхый чындык. Тил билген, тили буруулар менен ыгын таап сүйлөшө билген элдик дипломатия. Заманасы куурулуп турган көптүн тагдырын чечүү үчүн тобокелчиликке барган элчилик. Өлүм менен өмүрдүн, кордук менен зордуктун ортосундагы зээнди кейиткен жанталашуу. Ошол учурду ак баракка жымсалдабай түшүрүп калган тарыхчынын келечек үчүн жасаган баа жеткис эрдиги...

Өз жеринде өзгөлөрдүн тепсендисинде азап чегип, көргөн кордуктар, элдин кокту-колотко бөлүнгөн жапайы терс жактары, уруу-урукка айрымалап биринен экинчисин жогору койгон сокур намыстары, ээк алдындагы боло турган капсалаңды туя билбеген энөөлүгү, сабатсыздыктын, караңгылыктын, көкүрөк каккан аксымдыктын баарын көргөн Белек Солтоноевдин ар бир жазып калтырган тарыхый маалыматы ой жүгүртүүнүн ордосуна айланчу мурас экендиги талашсыз.

Азыркы кыргыз тарыхчыларынын арасында биздин доордун XIV-XV кылымдарына чейин эле кыргыздар Мөңгү суу, Хакас, Алтай, Тува, Саян кокту колотторунда жашоо кечирип шартка байланыштуу бул жакка сүрүлгөн, деген талашка түшүп келе жаткан пикирди бекемдөө аракеттери бар. Ушундай ойдо жүргөн бүгүнкү адистерге алдын ала насаат катары XX кылымдын башында эле, “...Кыргыздардын эң байыркы турган жери Энисей дайрасы, Алтай, Саян, Тыйаңшаң, Памир, Котон тоолору жана ушул айтылган тоолордун аралары жана өзөн-салаалары болгон...” [7, 11-б.] деген тарых өзөгүнө үңүлгөн тактоосун таштаган. Кыргыз, кыргыз болгону өзөн өндүрлөрдү тепчий кокту колотторду, ыктуу жайларды конуш кылып, келкели келгенде бийликтин өктөм камчысын көтөрүп ак кар баскан улуу тоолорунан этектеп жайыктардагы жакалаш элдердин сесин алып, кеткети келгенде жанга аралжы болчу тоо койнуна баш катып, эң негизгиси тоо кыргызды калкала-са, кыргыз тоосун сактап миңдеген жылдарды арытканы улуу чындык.

Ал эми, заманындагы бардар жашоосу бар адамдардын көпчүлүгүн “жегич, кан соргуч” атаганы алардын (бай, манаптардын) пендечилик иштеринин адал-арамына өзү аралашып калгандыктан, мурунку жасалган иштерден кабары бардыгынан жоопкерчиликти мойнуна алып, жазып кеткендей. Андан сырткары, элдин эзелкисинен өзү күбө болгон мезгилдерге чейинки доорлор камтылган улуу ишти өзү жашаган доордун кара тизмесине түшүрбөй алып өтүп кетүүнүн амалы жаткандыгын “Кыргыз тарыхын” (2003) барактаган окурман байкабай койбойт.

“Мына ушундай шарттардын натыйжасында колуңуздагы Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» (алгач 1993-ж. жарык көргөн) аттуу эмгеги 1895-

жылдан баштап жазылып (экинчи аталышы «Кыргыз-казак тарыхы»), 1934-ж. бүткөн. Автор бул тарыхты жазууга китеп саткан соодагер-дүкөнчүнүн «кыргызга тарыхтын кереги жок» деген сөзү жана ошол учурдагы В.В. Бартольд, В.В. Радлов, Н.Я. Бичурин (Ианкиф), Н.А. Аристов сыяктуу белгилүү чыгыш таануучу-окумуштуулар, ошондой эле Абу-л-Гази хан, К. Халид, Шаакерим Кудайберди уулунун ж. б. айрым эмгектеринин жарыяланышы себеп болгонун эскертет. Эмгек тарыхый, этнография, археология жана фольклорго басым жасап, кыргыз тарыхын кенен камтып, кыргыз автору тарабынан жазылган кыргыз тилиндеги алгачкы изилдөө болуп саналат. Эң өкүнүчтүүсү Б. Солтоноев 1937-ж. Күнөөсүз жерден репрессияланып, бул эмгегин кошумчалап-толкутоого үлгүрө албай калды.

Б. Солтоноевдин эмгегинин эң башкы өзгөчөлүгү – биринчи жолу тарыхый маалыматтарга кыргыз тилинде илимий анализ жасалып, ар кыл булактагы маалыматтарды салыштыруу аркылуу жыйынтык чыгарууга жол ачылды. Эмгектеги дагы бир айтарлык өзгөчөлүк – автор айрым тарыхый фактыларды келтирүү менен өз оюн таңуулабай, андай болушу «мүмкүн» экенин эскертип, «менин билишимче» деп, ал маселе боюнча окурмандарга өзүнүн бир нече көз карашын сунуштайт» [8, б-б.]. Ырас, мезгилинин зээндүү, билимдүү, учурдун күрөө тамырын кармай билген кыраакы инсаны катары канчалык тазалыкка, тактыкка умтулганына карабай 1938-жылы Белек Солтонгелди уулу да репрессиянын курмандыгына айланып шейит кеткен.

Анын эмгектерине кол тийгизүү эмес атын атоодон заарканган мезгил өткөн. Муну аздектеп сактап калган адамдардын эмгеги тууралуу белгилей кетүү парз. Ошол каргашалуу доордун каарынан коркпой атасынын кол жазмаларын сандык түбүнө катып, сактап калышкан кыздары Зайнахан, Нурия эжелер биринин колунан экинчисине аманат кылып өткөрүп жоопкерчилигин көтөрүшпөгөндө көкүрөгү тунук инсандан калган жети дептерден турган баалуу кол жазма нускасындагы эмгектерден кол жууп калаарыбыз шексиз болгон. Отуз сегизинчи жылдардын өрттөй жалмаган караан түнү элинин кечээгисин жыйнап, бүгүнүнө күйүп, эртеңине үмүт артып турган илим адамын оп тартканда ага мурастары жалын тутантчу оттукка айланаарын сезип, нускалап жашыруунун аргасын кылышкандыгынан мээнет талаага кетпей акыл азыгы катары пайдаланылуучу булак болду.

Белек Солтоноевдин калтырган тарыхый маалыматтарынын өзөгүн байыртан бери айтып келе жат-

кан санжыралык маалыматтардын, дүйнөлүк тарых аалымдарынын калтырып кеткен мурастарына айкаштырып, салыштырмалуу иликтөө жүргүзүү түзөт. Жарыкка чыгуу алдында турган бир топ эмгектерин айтпаганда эле буга чейин эки ирээт басмадан чыккан “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу көлөмдүү китептеги тарыхый этнографиялык, санжыралык баалуулуктар бүгүнкү күндөгү илимдин илгерилешине азык болуп бергендиги тарых чындыгы.

Белек Солтоноевдин чалкеш замандын сапырындысынан коркпой өз учурунда бааланбаса да өзүнөн кийинкилер тумар кылаар тарыхый маалыматтардын топтомдорун калтыргандыгы ошол улуулардан келе жаткан ата салттын нускасыдыр.

Тарых үчүн жашымдан,
Кыла келдим убайым.
Улутчулдуктан жазган көп,
Иштебедим аягын.
Ал адеттик менде жок,
Каттан билер сыягым.
Күн чыгыштан күн батыш,
Баары жалгыз уядан.
Ал себептен агайын,
Кантип өзчүл болоюн.
Келишинче билимим
Китептерди карайын,
Билген сөзүм алдыга,
Агайиндер салайын... [9, 93-94-бб.].

Аз жашаса да артында өчпөс из калтырып, кыргыздардын тарых таржымалын илимий далилдерге дүйнөлүк аалымдардын айткандарына ал эмес археологиялык казуулардан табылган маалыматтарга чейин негиздеп жасаган далилдери, илимий тактоолору Белек Солтоноевдин улутубуздун туңгуч агартуучусу, тарыхчы-этнографы деген сыймыктуу наамга ээ болушуна түрткү болгон.

Адабияттар:

1. Сооронов О. №756-архивинин 116-бети.
2. Сооронов О. №756-архивинин 35-36-беттери.
3. Каратаев О.К., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б., 2005. - 114-115-беттер.
4. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. - Б., 2003. - 98-99-беттер.
5. Сооронов О. №755 архивинин 14-15-беттери.
6. Сооронов О. №755 архивинин 70-72-беттери.
7. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. - Б., 2003. - 11-бет.
8. Турганбаев Э., Солтоноев Б. эмгегинин электрондук вариантына кириш сөз. - Бишкек, 2003. - 6-бет.
9. Сооронов О. №756-архивинин 93-94-беттери.

Рецензент: к.пед.н., доцент Пақыров К.